

A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között

Az európai zsidóság hosszú évtizedek vagy éppen évszázadok formálta történelmi öröksége erős hatással volt a zsidók foglalkozási struktúrájára mind Kelet-, mind Közép-Európában. A zsidók uralkodó szerepe a kereskedelemben, vonzódása a kereskedéshez sokkal inkább magyarázható a történelmi hagyománnyal, semmint a történelmi körülmények hatásával. Feltételezhetnénk, hogy ezt a történelmi hagyományt jóval kevésbé találjuk meg azoknál a zsidó csoportoknál, amelyeknek belső szociális struktúrája, kulturális attitűdje gyökeresen megváltozott, amelyek jobban asszimilálódtak az őket körülvevő keresztényekhez, továbbá, hogy ezek között a zsidók között a kereskedők aránya jelentősen csökkent. Azok az országok, amelyek úttörő szerepet játszottak az emancipáció kialakításának folyamatában, elméletileg jobb lehetőséget biztosíthattak volna a zsidóknak, hogy megváltoztassák régi foglalkozási struktúrájukat, amely részben a gettókban alakult ki, és hogy jobban alkalmazkodjanak a modern világ kívánalmaihoz. A zsidó közösségek világi műveltséggel rendelkező vezetőinek erősen befolyásolniuk kellett volna ezt a folyamatot. Más szóval, ha a zsidók ily jelentős szerepe a hagyományos fejlődési folyamatokban gyökerезne, akkor elfogadhatnánk azt a tényt, hogy azokban az országokban élt tovább a legerősebben a tradicionális zsidó foglalkozási struktúra, amelyek elmaradottabbak vagy kevésbé fejlettek voltak a gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás terén. Ezt a feltételezést azonban nem támasztja alá a zsidó foglalkozási struktúra alakulása Németországban és Magyarországon. Németország esetében alapul vehetjük mind az 1907., mind az 1925. évi népszámlálást, mivel a háború utáni területi változások messze nem voltak olyan horderejűek, mint Magyarországon, ahol a trianoni béke következtében a zsidó közösség mérete és szerkezete is jelentősen megváltozott.

*A zsidók foglalkozási struktúrája Németországban
százalékban¹*

	1907	1925	1933
Mezőgazdaság	1,6	1,8	1,7
Ipar	27,1	24,5	23,1
Kereskedelem, szállítás	62,6	61,3	61,3
Szabadfoglalkozás, közszolgálat	8,1	9,3	12,5

¹Entscheidungsjahr 1932. Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik. Szerk. Werner E. Mosse. Tübingen, 1966. 104–105.

De tegyük félre a németországi zsidóság foglalkozási struktúrájának változásait, hiszen nem ez áll érdeklődésünk középpontjában. Hadd emeljem ki csupán a lényegét, nevezetesen azt, hogy Németországban még a 20. század elején is a zsidók kb. kétharmada foglalkozott kereskedelemmel. Hasonlítsuk össze ezeket az adatokat a magyar zsidóság foglalkozási struktúrájának adataival.²

	Budapest		
	1920	1930	1933
Mezőgazdaság	4,3	2,0	0,4
Ipar	34,7	35,0	36,0
Kereskedelem	42,5	44,0	42,8
Egyéb szakmák	18,5	19,0	21,8

A fenti adatok szerint Magyarországon a zsidók mindössze 44%-a foglalkozott kereskedelemmel, és az iparban betöltött szerepük (35%) sokkal jelentősebb volt, mint Németországban. Ezek az arányok nem változtak meg jelentősen az 1935. évi budapesti összeírás idejére sem (a kereskedelemben 2%-kal kevesebben, az iparban 1%-kal többen dolgoztak). Ebből a szempontból az 1930-as adatok a legalkalmasabbak arra, hogy dolgozzunk velük.

Az első következtetés, amelyet levonhatunk belőlük, az, hogy a kereskedelem sokkal kevésbé tölt be jelentős szerepet a foglalkozási struktúrában Magyarországon, mint Németországban. Ez a tény automatikusan vezet arra a következtetésre, hogy fenntartással kell kezelnünk minden olyan magyarázatot, amely a zsidó foglalkozási struktúra alakulását a kereskedelem iránti vonzódásra kívánja visszavezetni. Ezenkívül felhívja a figyelmet egy másik szempontra is, amely szintén fontosnak tekinthető, és amelyet Simon Kuznets vetett föl sok évvel ezelőtt.³ Kuznets erősen hangsúlyozta, hogy a zsidóság foglalkozási struktúrája csak részben magyarázható saját fejlődésével. Több figyelmet kell szentelnünk legalábbis az adott ország gazdasági és társadalmi szerkezetének, hiszen azok biztosítják a zsidók társadalmi fejlődésének körülményeit, teremtik a munkalehetőségeket, és jelzik a határokat és az akadályokat. Kuznets szerint a zsidók, mint általában a kisebbségben élők, azok felé a tevékenységformák felé próbáltak fordulni, amelyeket újnak tekintettek, és amelyekhez az adott ország népességének a többsége még nem rendelkezett megfelelő képességekkel. Nagy érdeklődést mutattak a zsidók azok iránt az iparágak iránt is, amelyekben a különlegesen gyors fejlődési folyamatok magasabb profitot eredményeztek, és több lehetőséget kínáltak a siker elérésére.

Nem korlátozhatjuk azonban érvelésünket a profit által nyújtott motivációra, mivel világos, hogy a zsidók erősebb ellenállást tanúsítanak a gazdaság ezen szektoraival szemben (a magyarok például sokkal kevesebb érdeklődést mutatnak), ott, ahol a kereslet és kínálat aránya az utóbbi javára billen. Figyelembe véve a németországi ipar fejlettségi

² Az 1920., illetve az 1930. évi népszámlálás adatai.

³ *Simon Kuznets: Economic Structure and Life of the Jews.* In: L. Finkelstein (ed.): *The Jews.* N. Y., 1960.

szintjét és dinamizmusát a zsidók egyenjogúsága idején, könnyű felmérni, hogy Magyarországon könnyebb volt a zsidóknak elhelyezkedni az iparban, amely a fejlődésnek igen-csak a kezdetén járt, mint Németországban, ahol a helyeket már legnagyobb részben elfoglalták.

Yehuda Don már korábban felhívta a figyelmünket arra a tényre, hogy a kereskedelemben dolgozó zsidók aránya az iparban dolgozókéhoz képest sokkal kedvezőtlenebb volt Németországban, mint bárhol másutt Közép-Kelet-Európában. Míg ez az arány Németországban 1 : 2,7, Csehszlovákiában 1 : 2,1, Magyarországon pedig 1 : 1,4 volt, Lengyelországban egyenesen megfordult: ott több zsidó vett részt az iparban, mint a kereskedelemben (1 : 0,8).⁴ Mivel ezek közül az országok közül Németország rendelkezett a legnagyobb ipari népességgel, azt hihetnénk, hogy ez az ország liberális politikát folytat a zsidókkal szemben. Az asszimiláció folyamata így sokkal könnyebb és gyorsabb lenne, az egész népesség és a zsidóság foglalkozási struktúrája között pedig sokkal kisebb lenne a különbség.⁵

A négy ország összehasonlítása után azonban a problémát a következő módon fogalmazhatjuk meg: amilyen mértékben iparosodott az ország, vagyis amilyen mélyek az iparosodás (protoiparosodás) gyökerei, olyan kicsiny a zsidók foglalkoztatottsági aránya az iparban egy adott országban. Korai volna még mindezt határozottan kijelenteni mindössze a négy országra vonatkozó adatok alapján, jóllehet tagadhatatlan az a tény, hogy Németországban vagy Csehszlovákiában az ipari zsidóság aránya nagyobb, mint a sokkal inkább mezőgazdasági jellegű Magyarországon és Lengyelországban.

Yehuda Don a következőképpen interpretálja ezt a tényt. A fejlettebb országokban általában erősebb a harmadik szektor szerepe a gazdaságban. Természetesen nem hivatkozhatunk állandóan a jól ismert gazdasági folyamatokra, tudniillik a munkaerő folyamatos áramlására a mezőgazdaságból az iparba a fejlődés korábbi szakaszaiban, vagy az iparból a szolgáltatási szektorba való áramlásra a fejlődés egy magasabb szintjén. Ezeknek a folyamatoknak köszönhető, hogy pontosan azokban az országokban, amelyekben a zsidóság foglalkozási struktúrájában a kereskedelemnek kiemelkedő szerepe van, a zsidók aránya az összes, kereskedelemben foglalkoztatotthoz képest általában kicsiny.⁶

Elfogadjuk Don interpretációját, mégis szívesen lépnénk tovább egy lépéssel, hogy kiterjesszük a kutatás méretét és körét. Hogy továbbléphessünk, és hogy elemzésünk még mélyrehatóbb legyen, elengedhetetlen az ipari struktúra tanulmányozása. Kuznetsnek

⁴ *Yehuda Don: Patterns of Jewish Economic Behaviour. Central Europe in the 20th Century. Manuscript.*

⁵ Uo.

⁶ Varsóban több zsidó dolgozott az iparban (iparosként vagy gyári munkásként), mint a kereskedelemben. *A. Kahan: Essays in Jewish Social and Economic History.* Chicago, 1986. Zürichben 1936-ban az aktív zsidó népesség kétharmada dolgozott a kereskedelemben. *Uri Robert Kaufman: Swiss Jewry From the Jewish Village to the City.* Leo Baeck Yearbook, 1985. 253. Az első világháború előtt a Lajtától nyugatra a zsidó lakosság 27,9%-a dolgozott az iparban, 39,6%-a pedig a kereskedelemben. *Ivor Oxaat–Walter Wertmann: The Jews in pre 1914 Vienne.* Leo Baeck Yearbook, 1985.

sikerült erőteljesen zsidó jelenlétet kimutatni négy iparágban: az élelmiszer-, a ruházati, a nyomda- és az ékszeriparban. Mivel az utóbbi kettő jelentéktelennek mondható a munkaerő nagysága szempontjából, vizsgálódásunkat az élelmiszer- és ruházati iparra koncentrállhatjuk, hogy még megalapozottabb következtetésre jussunk a zsidóság szerepét illetően. Németország esetében az iparban dolgozó zsidók legalább kétharmada ezekben az iparágakban tevékenykedett, 2 : 1 arányban a ruházati ipar javára. Mindkét iparág hagyományosan fogyasztási javakat termel, emberi szükségleteket elégít ki közvetlen módon. Hoffman⁷ tipológiája szerint mindkét iparág jelentős szerepet játszott a 19. századi iparosodási folyamatokban. Szerepük és arányuk azonban a második ipari forradalom következtében — amelyben Németország vitte a vezető szerepet — folyamatosan csökkent, és egyre inkább a nehézipar vált a gazdaság legdinamikusabb szektorává, tekintve, hogy jelentős mennyiségű munkaerőre volt szüksége. A koncentrációs folyamat ezzel egyidőben zajlott, és a kisvállalkozások jelentősége egyre csökkent, még az olyan nagy hagyományokkal rendelkező iparágakban is, mint például a ruházati ipar. Igaz, hogy minden váratkozás ellenére a kisvállalatok nem tűntek el teljesen, sőt a technikai fejlődés további ágazatokat hozott létre a szolgáltató szektorban. A zsidók részvétele ezekben az ágazatokban azonban nem azonos a hagyományos iparágakban betöltött szerepükkel. Eszerint tehát a kérdés módosul; és ezzel ki kell egészítenünk Don professzor interpretációját: tudniillik a zsidók fokozott részvétele az ipari tevékenységben az adott ország ipari fejlődésének egyik tényezője, és nem választható el sem az iparnak a gazdaság egészében betöltött arányától, sem az ipar szerkezetétől (a nehéz- és könnyűipar, valamint a kis- és nagyvállalatok hányada). Ebből a szempontból nincs jelentősége annak, hány zsidót találunk a tulajdonosok és az igazgatók soraiban, mivel leszögezhetjük, hogy a zsidók szerepe általában csekély a nagyiparban, szemben azokkal az ágazatokkal, amelyekben a kisvállalatok túlélési esélyei nagyobbak. Ezekben az ágazatokban ugyanis a legtöbb a zsidó kisvállalkozás és a legtöbb a zsidó munkaerő. Ez az oka annak, hogy bármennyire is változóak a technikai folyamatok a vas- és a textiliparban, a zsidók szerepe jelentéktelen, mivel ezekben az ágazatokban a nagyszabású gazdálkodás az uralkodó, és a vállalatok többsége hatalmas gyár.

Kuznets szerint a zsidók kereskedelem iránti vonzódása mellett jellemző volt az a tendencia is, hogy azokba az ágazatokba tömörültek, amelyekben a javakat közvetlenül a vásárlók számára termelték és adták el. Vajon mi az a meghatározó mozzanat ezekben az ágazatokban, amely a zsidókat jobban vonzotta, mint más iparágak? Azt hiszem, ki kell egészítenünk Kuznets nézetét azzal, hogy ezekben az ágazatokban inkább jutott szerep a kis vállalatoknak, mint a nagyoknak. Olyan ágazatok voltak ezek, amelyekben az önállóságot könnyebben meg lehetett őrizni, és végül, de nem utolsósorban, ezekben az ágazatokban az ipart és a kereskedelmet egy és ugyanazon személy, nevezetesen a kis műhely tulajdonosa folytatta. Németországban ez volt az a két iparág, ahol a legtöbb zsidó dolgozott, ugyanakkor ez volt az a két terület is, ahol viszonylag magas volt a magánvállalkozók aránya. (Az élelmiszeriparban az összmunkaerő 15,05%-a, a zsidóknak

⁷ W. Hoffman: Studien und Typen der Industrialisierung. Jena. 1931.

37,31%-a volt magánvállalkozó.) A különbség kisebb a ruházati iparban, ahol az összmunkaerő 32,03%-a, a zsidók 37,54%-a volt magánvállalkozó. Ez a két iparág ellentétben állt a textiliparral, ahol mindössze 2,61%, és a vasiparral, ahol 13,9% volt önálló. Ezekben az ágazatokban a zsidók részvétele meglehetősen korlátozott maradt, mégis a textiliparban 32,64%-uk, a vasiparban pedig közel egyharmaduk volt önálló. Ugyanakkor az élelmiszeriparban az önálló iparosok és a fizikai dolgozók aránya 1 : 2, a ruházati iparban pedig 1 : 6, ami feltétlenül a kisvállalkozások erős jelenlétét bizonyítja. Azokban az iparágakban, amelyekben alig találunk zsidókat, a nagyvállalatok dominanciája volt jellemző.

Ebből a szempontból a magyarországi adatok lényegében megegyeznek a németországiakkal. 1920-ban az önálló iparosok száma az iparban valamivel nagyobb volt, mint Németországban, 42% körül mozgott. Az ipari szerkezet tekintetében azonban már több fontos különbséget fedezhetünk föl a két ország között. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint 23 866 zsidó műhelytulajdonos iparos volt Magyarországon, szakma szerint: 1894 cipész vagy varga, 1925 mészáros, 6092 szabó és ruhakészítő, 2845 kocsmáros. A 2845 kocsmáros inkább tekinthető kereskedőnek, mint iparosnak, noha a magyarországi statisztikák az iparosok közé sorolják őket. Ha a kocsmák, éttermek stb. tulajdonosainak számát levonjuk az iparosok számából, és hozzáadjuk a kereskedőkéhez, az arány megváltozik: a zsidók létszáma a kereskedelemben 94 200-ról 100 000-re nő, az iparban viszont 73 800-ról 68 000-re csökken. A fennmaradó három ágazat hasonló adatokat szolgáltat, mint az élelmiszeripar, és még inkább, mint a ruházati ipar. Ha vizsgálódásainkat kiterjesztjük a foglalkoztatottak összességére, ezen két iparág dominanciája még nyilvánvalóbbá válik. A szabó- és ruházati iparban 8485 fizikai munkás dolgozott, kétharmaduk nő. (Az élelmiszeriparban a hentes és pék szakma volt a legnépesebb.) A nyomdatásban és lakatosiparban foglalkoztatott zsidók száma sem marad el azonban az előbbiektől.

Világosan kialakul előttünk a zsidó foglalkoztatási struktúra, ha megnézzük, hogyan oszlik meg a zsidó munkások száma a kisműhelyek és a nagyvállalatok között. 1930-ban a Magyarországon található 35 410 zsidó fizikai dolgozó közül mindössze 7371 dolgozott gyárban (20-nál több munkást foglalkoztató üzemben). A textil- és ruházati ipar mellett a nyomdaipar és érdekes módon a gép- és elektrotechnikai ipar alkalmazta a legtöbb zsidó fizikai dolgozót. A nagyvállalatoknál dolgozó zsidó fizikai munkásoknak 15-20%-a a nyomdaiparban, 10-15%-a a gép- és elektrotechnikai iparban, 10%-a a ruházati iparban és körülbelül ugyanannyi a textiliparban állt alkalmazásban.

Az önálló iparosok, nem fizikai dolgozók és fizikai dolgozók aránya világosan mutatja a zsidó munkaerő sajátos struktúráját Magyarországon.

Ipari keresők százalékban

	Zsidó	Katolikus	Evangelikus	Protestáns
Önálló	32,3	22,2	24,6	29,6
Tisztviselő	19,6	3,7	5,2	2,7
Fizikai dolgozó	48,1	74,1	70,2	67,7

Kereskedelmi keresők százalékban

	Zsidó	Katolikus	Evangélikus	Protestáns
Önálló	45,5	37,8	33,7	38,5
Tisztviselő	25,5	16,0	19,7	14,5
Fizikai dolgozó	29,0		46,6	47,0

Az önálló aránya jelentősen nagyobb a zsidók, mint a nem zsidók körében mind az iparban, mind a kereskedelemben. Még a protestánsok is, akik a zsidók után a legnagyobb arányban, 3%-kal szerepelnek az önállók között, lemaradnak mögöttük az iparban, de 7%-kal a kereskedelemben is. Úgy gondolom azonban, mégsem az önálló iparosok magas száma a zsidók foglalkozási struktúrájának legfontosabb sajátossága Magyarországon. A számok világosan mutatják, hogy a tisztviselők számában jelentkező különbségek sokkal fontosabbak. Míg az iparban dolgozó zsidók közül minden ötödik volt tisztviselő, az evangélikusok közül, akik második helyen álltak a zsidók után, csak minden huszadik. A különbség talán nem ennyire szembetűnő a kereskedelemben, legalábbis ami a tisztviselőket illeti, de itt is a zsidók 25%-a, az erős német háttérrel rendelkező evangélikusoknak pedig mindössze 19%-a volt tisztviselő. Ha az iparhoz a szolgáltatási szektort, a bankokat és a pénzügyi vállalkozásokat is hozzávesszük, a tisztviselők aránya még magasabb. Ez egyrészt a munka természetének volt köszönhető, hiszen a bank- és pénzügyi szakmában elenyésző az önálló vállalkozók száma, elmúlt már a zsidó magánbankok ideje, valamint a tisztviselők száma sem túl magas. Másrészt, míg a kereskedelemben a tisztviselők 50%-a volt zsidó, a bank- és pénzügyi szakmában valamivel több mint egyharmad részt képviseltek.

Ezeket az adatokat nemzetközi összehasonlításban vizsgálva azt találjuk, hogy a tisztviselők aránya a zsidó népesség körében nemcsak a magyarországi zsidó foglalkozási struktúra sajátja. Az 1933. évi foglalkozási struktúra németországi adatai szerint 34,5% szerepelt, mint Angestellte és Beamte, míg Magyarországon 28,9% esik ugyanebbe a kategóriába a mi számításaink szerint. Az eltérés olyan kicsi, hogy nem szorul magyarázatra.⁸

Minden bizonnyal fontosabb differenciákat találunk az önállók esetében. Németországban részarányuk elérte a 46%-ot, míg Magyarországon nem több mint 38%. Mégis a legfontosabb, sőt legmeglepőbb különbséget a két ország fizikai munkásainak arányában találjuk. Németországban az aktívan dolgozó zsidóknak mindössze 10%-a esik ebbe a kategóriába (beleértve még a háztartási alkalmazottakat is), míg Magyarországon a zsidók

⁸ A mi itt végzett számításaink eltérnek a hivatalos statisztikáktól, amelyek szerint a magyarországi zsidók 26%-a volt tisztviselő. Az eltérés annak a kategóriának a különböző értelmezéseire vezethető vissza, amelyet a magyar statisztikák „nyugdijasok és járadékosok” címen tartanak nyilván. A hivatalos statisztikák szerint mindenki, aki ebbe a kategóriába tartozik (15 440 kenyérkereső), önálló vállalkozónak tekintendő, míg mi ezeket az embereket fele-fele arányban elosztottuk a tisztviselők és az önállók között. Ennek a ténynek a következménye az eltérés az önállók esetében is, mert míg a hivatalos statisztika az aktív zsidó dolgozókat 44,7%-át, mi csak 40,3%-át soroltuk ebbe a kategóriába.

30%-a volt fizikai dolgozó. Még ha el is fogadjuk azt a feltevést, hogy Németországban további 10%-ot (kisegítő családtagokat) ehhez a kategóriához számolhatunk, és hogy Magyarországon, ahol ezeket a típusú munkákat nem számították sem az iparhoz, sem a kereskedelemhez, valószínűleg sohasem tettek ilyen különbséget, mégis magyarázatra szorul az a tény, hogy miért sokkal nagyobb a fizikai dolgozók száma a magyar, mint a német zsidók körében.

Azt hiszem, itt fedezhetjük fel a két társadalmi struktúra közötti leglényegesebb különbséget, amely egyrészt a Németországban végbement Verbürgerlichung, a polgárosodás magas színvonalának, másrészt a német zsidóság kisebb arányú ipari részvételének a következménye. Ha más oldalról akarjuk megközelíteni ugyanezt a kérdést, azt látjuk, hogy a magyar zsidóság vagy legalábbis egy része mélyebben gyökerezett a munkásosztályban. A német népesség 47%-a, de a német zsidóknak mindössze 23%-a dolgozott az iparban; ezzel szemben Magyarországon az össznépesség 24%-a, a zsidóknak pedig 39%-a dolgozott az iparban. Ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy az ipar speciális szerepe a magyar zsidóság foglalkozási struktúrájában jelentősen hozzájárult a zsidó munkásosztály kialakulásához. (Lengyelországban, ahol az ipar részaránya a zsidók foglalkozási struktúrájában még nagyobb, mint Magyarországon, a fizikai dolgozók aránya a zsidók között még jelentősebb.)

A magyar zsidóság foglalkozási struktúrája 1930-ban, százalékban

	Budapest	Vidék	Összesen
Önálló	38,0	40,7	38,9
Tisztviselő	32,1	24,7	28,7
Fizikai dolgozó	29,8	35,0	32,3

Meglepő talán, hogy a fővárosban és a vidéken élő zsidók között szinte semmi különbség nincs az önállók számában. Fel kell tételeznünk, hogy a fővárosban a szabadfoglalkozású értelmiségiek nagy száma emeli meg ennyire az önállók számát.

Ha vizsgálódásainkat kizárólag az iparra és a kereskedelemre korlátoztuk volna, teljesen más eredményre jutunk. A vidéken élő ipari népesség 42,9%-a volt önálló, 13,3%-a tisztviselő, 43,8%-a fizikai dolgozó, míg a fővárosban 24,9% önálló, 24,6% tisztviselő és 50,5% fizikai dolgozó. A kereskedelemben Budapesten 35,7% az önálló, 39% a tisztviselő és 25,4% fizikai dolgozó, míg a vidéken élő s a kereskedelemben dolgozó zsidók aránya: 57,5% önálló, 33% fizikai dolgozó és mindössze 10% tisztviselő. Ezekből az adatokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy vidéken a legtöbb zsidó kereskedő egyedül vagy maximum egy alkalmazottal dolgozott. Budapesten minden egyes önállóra 0,7% alkalmazott jutott, vidéken az önálló bolttulajdonos mindössze 0,57% alkalmazottal foglalkoztatott. A fővárosban azonban az összes alkalmazott száma (tisztviselő és fizikai dolgozó) 60%-kal nagyobb volt, mint az önállóké, vidéken viszont az alkalmazottak száma csak az önállók számának 70%-át érte el.

Amikor a fővárosban élő zsidóság foglalkozási struktúrájáról beszélünk, további korrekciót kell tennünk. Nem kívánunk újból visszatérni az önálló kategóriájára. Többször volt már szó arról, hogy ebben a kategóriában teljesen különböző társadalmi helyzetű emberek kerültek össze, és ez sok tekintetben elfedi a valódi osztálykülönbségeket. Kevésbé segíti elő a megfelelő, számszerű elemzést, hogy a statisztikai felvételben az önálló kategóriájába kerültek a piaci kofák és a nagykereskedők, a vidéki kisiparosok és a nagyvállalkozók is. Magába foglalja ez a kategória ugyanakkor a szabadfoglalkozású értelmiségieket is, akik képzettségüket és iskolázottságukat tekintve gyakran közelebb állnak a tisztviselőkhez, mint a vidéki iparosokhoz. Ebből a szempontból a zsidók foglalkozási struktúrájának a sémáját módosíthatjuk, és így a budapesti zsidók legjelentősebb részét (40%-át) a tisztviselőkhez, illetve az értelmiséghez sorolhatjuk.

Don professzor kiváló tanulmányában hangsúlyozza, hogy a zsidó népesség igen nyilvánvaló módon preferálta a gazdaságilag független magánvállalkozói státust, és ez az oka annak, hogy sok közülük önálló volt, vagy kis műhelyekben végzett jövedelmező munkát. Utal Lengyelországra, ahol 450 000 embernek volt jól jövedelmező állása a kereskedelemben és a pénzügyvilágban, körülbelül 350 000 volt árus és különféle jellegű boltok tulajdonosa⁹ – akik különben meglehetősen kétes egzisztenciák voltak –, de idézhetjük itt a Varsóra vonatkozó adatokat is. Ezek szerint a kereskedelemben 14 450 független bolttulajdonos és 9550 magánárus mellett összesen mindössze 13 100 alkalmazottat találunk, vagyis nem többet, mint a kereskedelemben dolgozó zsidó népesség 30%-át.¹⁰

Úgy tűnik, e számok alátámasztják J. Don elméletét. Mégis, ha megvizsgáljuk az ipart, ezek az adatok már messze nem maguktól értetődőek, mivel Lengyelországban egyrészt találunk 21 830 vállalkozót és önálló iparost, másrészt 60 470 a tisztviselők és a fizikai dolgozó zsidók száma. Az arányok tehát teljesen különbözőek, mivel 27% önálló áll szemben 73% alkalmazottal.

Nem kívánunk itt elemezni valamiféle viselkedési mintát vagy vonzódást, különben is a gyárban dolgozó ipari munkás zsidóság aránytalanul alacsony számát aligha lehet kétségbe vonni. Mégis úgy érezzük, hogy egyrészt nem volna szabad elhamarkodottan általánosítani a varsói vagy a kelet-európai adatok alapján, másrészt pedig találnunk kell

⁹Don: i. m. 28.

¹⁰A Kahan: *Essays in Jewish Social and Economic History*. Chicago, 1986. 172. Egészében véve a lengyel zsidóság foglalkozási struktúrájában a kisbolt-tulajdonosok és a kisiparosok alkották a többséget.

*A jövedelmező állású zsidók megoszlása Lengyelországban
(a mezőgazdaság nélkül) %*

Önálló kereskedő és iparos	58,5
vállalkozó	3,4
tisztviselő	8,8
fizikai dolgozó	36,3
egyéb	3,0
	100,0

egy inkább gazdasági alapú magyarázatot. Don professzor hangsúlyozza, hogy a 19. század gazdasági fejlődésében teljesen racionális jelenség az önálló kisipari műhelyek megjelenése, de ez éles ellentétben állt a 20. század gazdasági dinamizmusával, mivel a technikai haladás következtében a nagyvállalkozás jellemezte gazdaság nyert teret, nagy tőkeintenzitású nagyvállalatokkal. A kor új igényeit aligha lehetett összeegyeztetni a régi típusú zsidó üzleti mintával; viszonylag nagy mobil tőke, gyors megtérülés. A modern gazdaságnak nagy állótőkére és egyre nagyobb méretű kereskedelmi és pénzügyi vállalkozásokra volt szüksége. Don professzor véleménye szerint a 20. század során a zsidó foglalkozási struktúrában jelentős átalakulás következett be az új körülmények hatására, tudniillik a kereskedelem iránti vonzódást felváltotta vagy részben felváltotta a tanulás iránti vonzódás. A második és harmadik generáció már az értelmiségi állások felé törekedett, de ez nemcsak a szabadfoglalkozásokat jelentette, hanem a magas képzettséget igénylő „fehérgalléros” állásokat is a nagy ipari vállalatoknál és pénzügyi intézeteknél, ahol a szakemberek, menedzserek iránti igény egyre nőtt. A megváltozott igényekhez való rugalmas alkalmazkodás már a századfordulón megkezdődött. Vizsgáljuk meg például Magyarország esetét ebből a szempontból. Az 1930. évi népszámlálás kétségtől bizonyítja, hogy a zsidó népesség több évet töltött az iskolapadban, mint a lakosság egésze. Míg a férfi lakosság 5,8%-a végzett középiskolát, és 2,1%-a egyetemet és főiskolát,¹¹ Budapest zsidó férfi lakosai közül 37,1% végzett középiskolát, 8,1% pedig egyetemet. Az arányszám alacsonyabb volt vidéken, ahol a zsidó férfiak 17%-a végzett közép-, 5%-a pedig felsőoktatási intézményben, de még ez az alacsony arányszám is kétszerese vagy háromszorosa az átlagnak.

Nem szabad azonban leegyszerűsíteni a kérdést a tanulás iránti vonzódásra, mert az erős társadalmi mobilitás, a megváltozott társadalmi szerkezet, az erős urbanizáció és a jobb gazdasági körülmények legalább annyira meghatározók a magyar zsidóság magasabb képzettségi szintjének kialakulásában. E tekintetben nézeteim nem egyeznek Don professzor véleményével. Szerinte, bár „a zsidó kisebbség foglalkozási struktúrája radikális átalakuláson ment keresztül a század első évtizedeiben”, mégis, a mélyreható változások ellenére, a zsidók foglalkozási struktúrájában kimutatható preferenciák lényegében változatlanok maradtak. A változás és folytonosság e sajátos összjátékában a foglalkozási alkalmazkodás egyrészt új foglalkozások felé való orientálódást jelentett, a zsidók fokozott törekvését a szabadfoglalkozások felé, mégis „a foglalkozási prioritások alapvető vonásai; a zsidó diplomás értelmiségiek körében nem változtak apáik korához képest”. Don professzor azzal érvel, hogy ezt az a látszólag ellentmondásos tény magyarázza, hogy még a diplomás zsidó értelmiség is függetlenségre törekedett, és kis vagy közepes méretű irodákat működtetett, szolgáltatásokat nyújtott a fogyasztóknak egy olyan piacon, ahol nagyon éles verseny uralkodott. Ezt az irányt azért részesítették előnyben, mert ilyen módon nagy jövedelemre tehetek szert. De összefüggésben állt azzal is, hogy a zsidó diplomás értelmiség olyan ágazatok felé orientálódott, ahol szabad szakértelmére volt szükség, és a vállalat átköltöztetését könnyen végre lehetett hajtani, viszonylag alacsony szállítási költségek mellett.

¹¹ *Victor Karady: Jewish Enrollment Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Interwar Hungary* In: J. Frankel (ed.) *Studies in Contemporary Jewry*, I. 1984.

Marsha Rosenblatt a bécsi zsidóságról szóló könyvének¹² *Kereskedőből hivatalnok* című fejezetében összefoglalja azokat a változásokat, amelyek a hagyományos zsidó foglalkozási struktúrában bekövetkeztek. Arra a következtetésre jut, hogy a liberális egyenlőség elvétől azt várták, hogy az asszimilált zsidók elhagyják a kereskedelmet az ipar kedvéért. Ez a feltételezés azonban tévesnek bizonyult, hiszen „a tipikusabb az volt, hogy a zsidók beálltak a fizetésből élő fehérgalléros alkalmazottak sorába hivatalnokként, üzletemberként vagy kereskedelmi és ipari vállalatok igazgatójaként”. Véleményem szerint azonban még Rosenblatt tanulmánya is elhanyagolja ezekben a változásoknak a gazdasági hátterét, bár megállapítja: „a bécsi zsidók társadalmi rangja emelkedett azáltal, hogy új foglalkozásokat választottak, és hivatalnokok, kereskedelmi tisztviselők, menedzserek lettek, ami sikeres kulturális asszimilációjukat jelezte”. Maradjunk néhány pillanatra Rosenblatt megállapításánál, miszerint a kereskedőből hivatalnokokká válás megemelte a zsidók társadalmi rangját. (Rosenblatt közzétett néhány reprezentatív adatot, amelyek szerint a 20. század elején a bécsi zsidók 25%-a volt tisztviselő, 11%-a pedig szakértelmiségi.) Érvelését kiegészíthetjük e változások gazdasági hátterét illetően. A jómódú kereskedők gyermekei számára valószínűleg nem jelentett jövedelememelkedést a hivatalnoki állás. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy az önálló zsidó kereskedők és iparosok nagy többsége csak nagyon szerény jövedelemmel rendelkezett, amely átlagosan alatta maradt egy biztosító társaságnál, bankban vagy ipari vállalatnál dolgozó alkalmazott fizetésének. Emellett a fizetés állandó, biztos jövedelmet jelentett. A kereskedőtől a hivatalnok felé való elmozdulást Budapesten is megfigyelhetjük. 1920 és 1930 között az iparban dolgozó zsidó tisztviselők száma 10 107-ről 14 466-ra nőtt, a kereskedelemben és pénzintézeteknél dolgozóké pedig 22 097-ről 27 579-re emelkedett. Ez 40%-os növekedést jelent az első, és 25%-os növekedést a második esetben. Míg 1920-ban a zsidó keresők 15,6%-a volt tisztviselő, arányuk 1930-ra 19,8%-ra nőtt. Mindez azt jelzi, hogy óvatosabbnak kell lennünk, ha „vonzódással” kívánjuk magyarázni a zsidó foglalkozási struktúrát, és tartózkodnunk kell attól, hogy túlbecsüljük az önállóság iránti vágyat a zsidók viselkedésében. Sőt akár át is fogalmazhatjuk a tételt: önállóságra törekedtek ott, ahol a magánvállalkozás magasabb jövedelmet és nagyobb társadalmi presztízst biztosított. Ha azonban ezeket a célokat hivatalnoki beosztásban is el lehetett érni, a tisztviselői állás legalább akkora vagy talán még nagyobb vonzerőt gyakorolt rájuk. Ezért hangsúlyozom, óvakodnunk kell attól, hogy túlbecsüljük a zsidók viselkedésében a „vonzódást”, hogy viselkedésüket „vonzódásként” értelmezzük, mivel ez a megközelítés nagyrészt figyelmen kívül hagyja azokat a politikai és társadalmi körülményeket, amelyek az egyetemet végzett zsidókat bizonyos foglalkozások választására kényszerítették, másoktól pedig elzárták. Vajon milyen mértékben jelenthetjük ki, hogy a zsidók a függetlenség iránti vágyódásuk miatt nem kedvelték a közhivatalokat, vagy részben ilyen jellegű szektorokat, ahol a jövedelem a rang egyik következménye, a rang pedig az életkor függvénye.¹³

¹² *Marsha L. Rosenblatt: The Jews in Vienna 1867–1914.* Athen, 1983.

¹³ *Don: i. m. 33–34.*

Nem volna-e helyesebb rámutatni, hogy a köz- és félig közhivatalok még a legliberálisabb európai államban is sokkal kevésbé voltak elérhetők a zsidók számára, mint a magán-szektor, és ez még inkább érvényes a két háború közötti Magyarországra, ahol nagyon kevés zsidó származású orvost,¹⁴ ügyvédet, bírót vagy éppen tanárt alkalmaztak állami intézményekben, például azért, mert politikailag nem tekintették őket megbízhatóknak. Aligha állíthatjuk, hogy a zsidók előszeretettel korlátozták üzleti kapcsolataikat az állami vagy félig állami szektorokkal, hiszen tudjuk, a zsidó üzleti élet nagymértékben folyt bele állami és egyéb vállalkozásokba, ha ezt az állami szerződések megengedték. A magyarországi zsidó üzletemberek „királya”, Weiss Manfréd például lényegében állami szerződések alapján építette föl híres gyárát. Inkább arra kellene tehát rámutatnunk, hogy a zsidók foglalkozási struktúráját részben a politikai és társadalmi diszkrimináció alakította, mivel nagyrészt kizárta őket az állami szektorból. Ebből a szempontból én inkább azt állítanám, hogy a zsidó foglalkozási struktúrát sokkal inkább a külső körülmények, mint a belső hajlandóságok magyarázzák. (A kényszerből nem szabad erényt csinálnunk, hiszen erőszak és elnyomás alakította ki.¹⁵)

Mindez arra sarkall bennünket, hogy a zsidó foglalkozási struktúra elemzésekor kisebb jelentőséget tulajdonítsunk a „vonzódásnak” és preferenciának, viszont több figyelmet szenteljünk a piaci erők szerepének, a kereslet és kínálat vizsgálatának. Természetesen egy pillanatra sem szabad elfelejtenünk, hogy a zsidók esetében a piaci viszonyokat erősen befolyásolta az állami és politikai beavatkozás, valamint az állandó ellentmondás a társadalmi presztízs és a gazdasági erő (jövedelmi szint) között. Ennek fényében a két háború között a magyarországi zsidók foglalkozási struktúrája a következő tényezők kombinációjának az eredménye: 1. a zsidók hagyományos foglalkozási struktúrája és annak továbbélése; 2. a keresztények hagyományos foglalkozási struktúrája és annak változásai; 3. az ország gazdasági fejlettségének színvonala és fejlődésének dinamikusa; 4. a modern gazdaság strukturális változásai és az ebből fakadó szükségletek (például a gazdaság elburokratizálódása, az egyetemet végzettek számának rohamos emelkedése); 5. a kormány politikája és arra irányuló törekvése, hogy megváltoztassa a magyarországi értelmiség összetételét, valamint megőrizze és megerősítse a keresztény középosztályt.

Végezetül hadd zöggzzem le, hogy bár a zsidók különböznek más társadalmi csoportoktól, nem tekinthetjük őket egységet alkotó rendnek egy társadalmon belül. Nem magyartjuk figyelmen kívül belső rétegződésüket, de nem magyarázhatjuk különbözőségeiket kizárólag a zsidóság hosszú időn át gyakorolt preferenciáival. A magyarázatot sokkal inkább a zsidó „vonzódások” és a piac keresleti, kínálati viszonyai kölcsönhatásában találjuk meg.¹⁶

Az előadásban vázolt gazdasági modellben a zsidóságot függő és nem független változónak kellett tekintenem.

¹⁴ *Mária M. Kovács*: Luttés professionnel et antisemitism. Actes de la Recherche, 1985. No. 56. művében kifejti, hogy Magyarországon az orvosi pályát sokáig nem tekintették megfelelőnek egy nemesember számára, és társadalmi presztízse sokkal alacsonyabb volt, mint a katonatiszté, az ügyvédé vagy az állami alkalmazotté. Csak az első világháború után robbant ki nagy érdeklődés az orvosi hivatás iránt, és ez magyarázza azt a tényt, hogy a háború előtt az orvosi egyetemen tanulók között egyenlő arányban voltak zsidók és nem zsidók, a 20-as évek után azonban a keresztények száma többszörösen meghaladta a zsidókéét. Az erős versenyben az újonnan végzett, nem zsidó orvosoknak előnyükre vált az egészségügyi rendszer kibővítése, ami a biztosítás kiszélesítésének köszönhetően egyre inkább állami szektorra vált, és a zsidó konkurencia egyre jobban kiszorult belőle.

¹⁵ Don utal a zsidó származású tanárok igen alacsony számára. Mindazonáltal a második világháború utáni zsidó foglalkozási struktúra tanulmányozása ár önmagában is világosan mutatja, hogy amint eltűntek a társadalmi akadályok, nagy számban kezdtek el zsidó tanárok működni az egyetemeken és egyebütt.

¹⁶ Lásd: *Lawrence Schofer*: History of European Jews. Leo Baeck Yearbook, 1979. 19.